

ТЕХНІЧНА ТВОРЧІСТЬ ПРОМИСЛОВИХ РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Актуальність дослідження даної теми зумовлена необхідністю глибокого переосмислення і об'єктивного відтворення ролі технічної творчості робітників у забезпеченні зростання продуктивності праці у важку воєнну добу.

Автор, залучивши до обігу нові архівні документи і матеріали, дотримуючись сучасних концептуальних підходів щодо характеристики й оцінки ролі робітників у командно-адміністративній економіці СРСР, намагався об'єктивно і всебічно висвітлити їх участь у зростанні воєнно-економічного потенціалу і забезпеченні перемоги над ворогом.

У радянській історіографії ця тема висвітлена поверхово і схематично, без належного аналізу й об'єктивних узагальнюючих оцінок й висновків¹.

Написані у роки диктату комуністичної ідеології праці І. Белоносова, А. Митрофанової, Г. Морехіної, В. Сидоренко, Б. Слуцького і П. Чернеги² обмежуються в розгляді цієї теми чисто формальним викладом матеріалу.

В останнє десятиліття ця тема майже не досліджувалась. Колективи авторів, які видали недавно «Историю профсоюзов России» (М., 1999) і «Нариси історії професійних спілок України» (К., 2002), також не приділяли належної уваги цьому важливому питанні в історії робітників³.

Складовою виробничо-масової роботи господарських органів і профспілок було сприяння розвитку технічної творчості робітників й інженерно-технічних працівників. На початку 1930 р. за рішенням ВЦРПС для координації цієї роботи було створено Все-союзне товариство винахідників (ВТВ). Постановою «Про стан масового винахідництва під кутом зору його на раціоналізацію виробництва» від 26 жовтня 1930 р. ЦК ВКП(б) поклав на профспілки керівництво цією організацією⁴.

У березні 1939 р. ВТВ і секції інженерно-технічних працівників профспілкових організацій ліквідували, керівництво рухом раціоналізаторів і винахідників поклали повністю на профспілки. Відділи масово-виробничої роботи у ВЦРПС, центральних, республіканських і обласних комітетах реорганізували у відділи масово-виробничої роботи і робітничого винахідництва.

Важливою формою організації і розвитку технічної творчості трудящих стали громадські огляди масового робітничого винахід-

ництва на підприємствах. Ініціаторами руху виступили передові металурги і завком Маріупольського заводу «Азовсталь». Президія ВЦРПС 21 лютого 1940 р. постановою «Про організацію масового робітничого винахідництва» зобов'язала профспілкові організації постійно проводити огляди технічної творчості для пошуку нових резервів зростання продуктивності праці й промислового виробництва⁵. Адміністрація підприємств і завкоми в складних умовах форсованої індустріалізації, напруженого трудового ритму, не завжди забезпеченого матеріально-технічними ресурсами, піклувалися про винахідників і раціоналізаторів, організовували їм консультації провідних інженерно-технічних працівників, обмін досвідом, здійснювали контроль за впровадженням раціоналізаторських пропозицій і винаходів у виробництво. Понад 200 раціоналізаторів Горлівського машинобудівного заводу брали участь у створенні системи машин для комплексної механізації видобутку вугілля. Від реалізації їхніх пропозицій лише у I кварталі 1941 р. підприємство отримало 87 тис. крб економії ресурсів. На харківській швейній фабриці ім. Тинякова впровадження у виробництво понад 170 пропозицій і винаходів заощадило матеріалів на суму майже 162 000 крб.⁶

За неповними даними, економічний ефект від упровадження винаходів і раціоналізаторських пропозицій трудящих у 1940 р. становив 90 млн крб (удвічі більший ніж у 1938 р.⁷).

Новатори шахт комбінату «Сталінвугілля» на чолі з начальником А. Засядько, спільно з працівниками Донецького індустріального інституту сконструювали наваловантажну машину, яка майже повністю механізувала накидання вугілля на транспортер. Вони також розробили для кожної шахти новий паспорт закріплення гірських виробок й удосконалили комунікації електрокабелів високої напруги, що дало економію сотень кубометрів лісу й 40 000 м кабелю для нарізних лав. На шахтах басейну розпочався рух за зменшення собівартості вугілля, заощадження лісу, рейок та інших матеріалів. Гірники шахти «Юнком» тресту «Орджонікідзе-вугілля» протягом 6 місяців 1941 р. за рахунок зменшення собівартості вугілля отримали економію понад 2 млн крб.⁸

Адміністрація і завкоми металургійних підприємств очолили робітничий рух за оволодіння методом швидкісної виплавки чавуну, сталі, механізації металургійного процесу. Сталевари Орджонікідзівського заводу Сталінської області Верховод, Розсадников, Сіленін, Сазонов, Чаплигін, Юдін та ін., запровадивши метод швидкісної виплавки металу, виконували щоденну норму на 120—130 %. Майстер прокатного стану заводу «Дніпроспецсталь» Ярош створив спеціальний конвеєр для механізації складання заготовок, а інженери Дніпропетровського заводу ім. Держинського Іденко, Кв'ятковський, Лосонський, Страдателєв, Солохін і Чернецький запровадили винахід, що зменшив витрати доменного газу і заощадив матеріалів на 600 000 крб.⁹

Трудові колективи і профспілкові організації залізниць України впроваджували передові методи швидкісного водіння поїздів, економії палива, раціонального використання трудових ресурсів. Машиністи Південної залізниці Авдоленко, Непийпиво, Редько та інші збільшили технічну швидкість водіння ешелонів на 25 %. Колектив депо Ясиновата Південно-Донецької магістралі лише за 10 днів липня 1941 р. заощадив 157 т палива. Середня продуктивність праці кожного робітника становила 220 %. Понад тисяча паровозних бригад Північно-Донецької і Південної залізниць оволоділи високоефективними методами праці¹⁰.

Після окупації частини території СРСР в 1941—1942 рр. господарські органи і профспілки заводів, які працювали в тилу, поставили перед робітниками завдання пошуку резервів зростання продуктивності праці й збільшення виробництва промислової продукції.

Евакуйовані у тил українські підприємства і трудові ресурси продовжили раціоналізаторську і винахідницьку роботу, творчий пошук нових резервів зростання продуктивності праці. Вони зосередили увагу на прискоренні темпів виробництва, поліпшенні й удосконаленні технологій, випуску нових конструкцій агрегатів і машин. Донецький вибійник П. Поджаров розробив новий метод видобутку вугілля у стрімкопадаючих пластах. Працюючи над раціональним використанням власних зусиль і відбійного молотка, він подовжив піку хвостовика на 8 мм (з 70 до 78), чим звів до мінімуму холості рухи бойка, полегшив свою працю і підняв її продуктивність на 20—25%. За роки війни стахановець пройшов 4147 м гірських виробок і видобув понад 14 000 т вугілля¹¹.

Головний механік шахти № 31 Карагандинського басейну С. Маркаров, який до війни працював у Донбасі, спільно з місцевими винахідниками сконструював перший у світі вугільний комбайн. Начальник шахти О. Стаханов всіляко сприяв руху раціоналізаторів¹².

У трудових колективах Бакальських рудників гірники Криворізького басейну запроваджували метод багатозабійного буріння видатного українського майстра О. Семиволоса. На постійних виробничих нарадах, семінарах і курсах, які проводили адміністрації підприємств і профорганізації, вивчали і пропагували методи праці новатора. Послідовники О. Семиволоса гірники Ананьєв, Єременко, Байбурін, Власенко, Гребенок, Груша, Завертайло, Коваленко, Клименко, Кривоносов, Куриленко, Небайло, Онуфрієнко та інші до квітня 1943 р. встановили 60 рекордів видобутку руди. Вони виконували щоденно 30—40 виробничих норм¹³.

Наркомат металургійної промисловості та ЦК профспілки металургів східних районів всіляко сприяли пропаганді методів швидкісної виплавки металу українських металургів В. Амосова, І. Коробова, Є. Лук'янчикова, А. Сорокового та інших. На Златоустовському і Магнітогорському металургійних підприємствах творча праця раціоналізаторів протягом липня 1941 — жовтня 1942 рр. дала економію матеріалів і фінансових коштів на суму 17,3 млн крб. Домен-

ники Макіївського металургійного підприємства впровадили на Новотагільському заводі низку винаходів, що зменшили втрати чавуну в 5 разів і значно підняли продуктивність праці. За рахунок раціонального використання агрегатів вони довели у жовтні 1943 р. щомісячний коефіцієнт використання корисного об'єму печі до 0,77 проти 1,23 у січні. Упровадження в першій половині 1942 р. на 28 металургійних заводах раціоналізаторських пропозицій та винаходів робітників і спеціалістів заощадило трудових ресурсів на 8 млн крб. Але ситуація з раціональним використанням металургійного обладнання залишалася невтішною. Бюро Свердловського обкому ВКП(б) на засіданні 7 січня 1942 р. зазначило, що коефіцієнт використання об'єму доменних печей, зняття сталі з квадратного метра черені та інші показники є низькими, а часті аварії і простоювання обладнання призводять до великих втрат металу¹⁴.

Наркомат тракторної і танкової промисловості, центральний і заводські комітети спілки робітників зосередили основну увагу на зменшенні трудомісткості виробництва танків та іншого озброєння, економії матеріалів і електроенергії, оволодінні швидкісними методами праці основної маси робітників. Раціоналізатори Челябінського тракторного заводу Сирота й Толчинський протягом 1942 р. удосконалили процес зварювання корпусів і виготовлення важких деталей. Запровадження у виробництво лише 426 пропозицій і винаходів заощадило матеріалів й електроенергії на суму 7,4 млн крб. Технологи і винахідники танкового заводу ім. Комінтерну запропонували виготовляти окремі деталі методом штампування замість кування. Витрати листового прокату протягом року зменшилися на 11,5%. У жовтні на виробництво одного танка витратили електроенергії й палива у 5 разів менше, а продуктивність праці зросла втричі порівняно з січнем 1943 р. Колектив зменшив трудомісткість виробничого процесу на 45%. Продуктивність праці на підприємстві була на 40—60 % вищою аніж на інших заводах галузі¹⁵.

Вагомий внесок у механізацію й автоматизацію танкового виробництва зробив колектив Інституту електрозварювання АН УРСР, який працював на базі заводу ім. Комінтерну в Нижньому Тагілі. Упровадження автоматичного зварювання за методом видатного українського вченого й інженера Є. Патона збільшило продуктивність праці у 5 разів і вивільнило дві третини кваліфікованих зварювальників. У 1943 р. на танкових заводах діяли 80 установок автоматичного зварювання¹⁶.

Творчий пошук раціоналізаторів і винахідників 18 танкових заводів протягом 1942—1943 рр. сприяв заощадженню трудових ресурсів на 120 млн крб.

Трудові колективи підприємств сільськогосподарського машинобудування вели пошук шляхів удосконалення технології виробництва і боротьбу з випуском бракованої продукції. Поліпшення технології виготовлення лемеша плуга на Алтайському заводі збільшило виробництво цієї деталі на 55 %. Переведення цехів на

господарчий розрахунок дало можливість зменшити собівартість продукції і заощаджувати електроенергію й матеріали¹⁷. На семінарах, нарадах, оглядах виробництва, які підприємства, ЦК і завкоми проводили спільно з редакцією газети «Труд» і працівниками галузевого науково-дослідного інституту, розробляли організаційні, економічні й технічні заходи, спрямовані на підвищення ефективності праці. Але проблема продуктивності праці і якості продукції постійно хвилювала трудові колективи.

Раціоналізатори і винахідники залізниць південних районів тилу зосередили роботу на економії матеріальних ресурсів, пошуках резервів підвищення коефіцієнта корисної дії паровоза, на широкому залученні до технічної творчості інженерно-технічних працівників. Українські залізничники Південної магістралі, евакуйовані до Уральська Західно-Казахстанської області, впроваджували передові методи обслуговування і ремонту рухомого складу, завантаження і збільшення швидкості руху військових ешелонів. Машиністи Єременко, Ільїнський, Ковш, Нежурин, Осадчий і Рядько, які працювали на Південно-Уральській залізниці довели середньодобову швидкість поїздів до 400 км. Паровоз І. Редько пройшов у 1942 р. 100 000 км без ремонту замість 33 000 за планом. Протягом року машиніст додатково провів 60 ешелонів, перевіз 49 000 т вантажу й заощадив 88 т палива¹⁸.

Низький рівень освіти і кваліфікації робітників, часом байдуже ставлення адміністрації підприємств до технічної творчості раціоналізаторів і винахідників, незначне матеріальне стимулювання їх праці гальмували розгортання цього важливого напрямку роботи. В 1943 р. на Південно-Уральській залізниці працювали 51,5 тис. трудящих, з яких 46,5 тис. були членами спілки, а до бюро раціоналізаторів і винахідників надійшло тільки 308 пропозицій. Запровадження у виробництво 172 з них заощадило ресурсів на 317 000 крб.¹⁹

Виплати робітникам і спеціалістам за їх винаходи і пропозиції становили мізерні суми. Раціоналізаторам чотирьох танкових заводів Челябінської області за впровадження 496 пропозицій, що дали економічний ефект на суму 7,4 млн крб, виплатили 162 000 крб премій. Заощадження матеріально-технічних і людських ресурсів від упровадження раціоналізаторських винаходів і пропозицій на 8 заводах вогнетривкої промисловості протягом 1941—1944 рр. становили 9,3 млн крб, а раціоналізаторам виплатили 365 000²⁰

Адміністрація підприємств з об'єктивних, проте нерідко й суб'єктивних причин, виділяла незначні кошти на розробку і впровадження винаходів й пропозицій робітників і спеціалістів.

Технічна творчість трудящих стала важливим засобом відбудови народного господарства України. Для швидкого відродження вугільної промисловості Донбасу вченим, інженерам і раціоналізаторам довелося зменшити довжину вентиляційної струмини в шахтах більше як на 17 000 м і скоротити на 80 000 м протяжність намічених для відбудови підземних виробок. Вжиті заходи заощадили 7000 м

панцерного кабелю, велику кількість лісу та інших матеріалів, але ускладнили проблему забезпечення належних умов праці і техніки безпеки гірників. Профспілковий активіст інженер Могила зменшив габарити водовідного устаткування для відкачування води у вертикальних шурфах шахт комбінату «Сталінвугілля», що дало економію матеріалів на 1,1 млн крб. Раціоналізаторські пропозиції і винаходи, впроваджені протягом 1944—1945 рр., заощадили на шахтах комбінату електроенергії і матеріалів на 6 млн крб.²¹

Господарські органи і профспілка гірників докладали значних зусиль для механізації важкого процесу видобутку вугілля. Наприкінці 1944 р. на шахтах Донбасу діяли 442 врубові машини, 567 конвеєрних приводи, 1247 електричних свердел, 548 відбійних молотків, 90 електровозів і 42 лебідки. Якщо врахувати, що у цей час відбудовували близько 630 основних, середніх і дрібних шахт, зазначений перелік засобів механізації свідчить, що навіть по одному механізму чи агрегату не припадало на кожне підприємство. Вугілля видобували переважно вручну. Але ті колективи, які мали засоби механізації, досягли зменшення собівартості продукції на 33 % і зростання продуктивності праці на 55%²².

Зусиль бюро винахідництва і раціоналізації підприємств було недостатньо, щоб спрямувати технічну творчість робітників у необхідне русло. Для здійснення громадського контролю за розробкою і впровадженням раціоналізаторських пропозицій і винаходів Президія ВЦРПС 19 вересня 1944 р. ухвалила постанову про організацію у центральних, обласних, фабрично-заводських і місцевих профспілкових комітетах комісій з масового робітничого винахідництва і раціоналізації²³. У січні 1945 р. було затверджено положення про ці комісії, яке зобов'язало профспілкові комітети організовувати технічну творчість трудящих, висвітлювати її результати у заводській і місцевій пресі, на конференціях, семінарах, нарадах, оглядах й виставках, надавати фінансову і юридичну допомогу в оформленні авторського права²⁴.

Адміністрація і комісії з масового робітничого винахідництва профспілкових організацій рудників і шахт Криворізького басейну за участі відомих новаторів О. Волкова, О. Рудника, Н. Єгорової, І. Кобзаря, П. Міхно, Г. Нешкаша, І. Стадника, Г. Шутика та інших докладали немало зусиль для вдосконалення і впровадження методу багатозабійного буріння О. Семиволоса. До квітня 1945 р. вони провели 800 виробничих нарад, де розглянули понад 700 раціоналізаторських пропозицій і винаходів. Упровадження лише 141 з них дало економію матеріалів на суму 4294 тис. крб. Затрати на їх реалізацію становили майже 95 000 крб, а на виплату винагород — 78,3 тис.²⁵

Керівництво і завкоми металургійних заводів за допомогою співробітників галузевого науково-дослідного інституту протягом 1944—1945 рр. організували майже 100 заводських науково-технічних конференцій, місячників збирання раціоналізаторських

пропозицій, конкурсів винахідників і сотні виробничих нарад. Було прийнято до розробки понад 25,4 тис. пропозицій раціоналізаторів і винахідників, з яких 10,5 тис. запровадили у виробництво. Сума умовної економії ресурсів становила 40 млн крб. Авторам винаходів виплатили винагороди понад 1 млн крб. Майже на кожному підприємстві були створені експериментальні майстерні, технічні куточки для раціоналізаторів і винахідників. Бюро раціоналізаторства і винахідництва розробило і розповсюдило описи-інструкції впровадження кращих пропозицій Кошицького і Соцана «Ремонт деформованого кожуха генератора мартенівської печі», Жуановського «Механізація прибирання коксових залишків з під доменної печі», Малого «Механізація трудомістких процесів», Магнітогорського металургійного комбінату «Установка для зачистки поковок» та ін.²⁶

Профспілкові організації машинобудівних заводів докладали значних зусиль для механізації і автоматизації виробництва. На початку жовтня 1944 р. відновив роботу перший в Україні цех автоматичного зварювання Дніпропетровського мостобудівного заводу. Колективи підприємств «Донбасвуглемаша» вдосконалили й установили на шахтах 432 підймальні машини й лебідки, 263 насоси, компресори і вентилятори, 17 врубових машин, 31 копер та інше обладнання²⁷. За неповними даними, впровадження на заводах вогнетривкої, коксохімічної, скляної, цукрової промисловості й підприємств комунального і житлового будівництва близько 3 тис. раціоналізаторських пропозицій і винаходів заощадило виробничих ресурсів на 10 млн крб.²⁸

Адміністрація і профспілка робітників залізниць південних районів спрямовували роботу трудових колективів на всебічне використання місцевих ресурсів, економію палива і матеріалів. У першій половині 1944 р. понад 600 робітників і спеціалістів Південної залізниці подали до Бюро раціоналізації і винахідництва 1,3 тис. пропозицій. Упровадження лише 612 з них дало економічний ефект на суму 1,1 млн крб. Упродовж цього часу на Вінницькій і Північно-Донецькій магістралях реалізували всього 125 винаходів і пропозицій, а економія ресурсів становила 390 000 крб.²⁹

Найбільшого поширення на залізницях України набув рух за економію палива і матеріалів. Керівництво і профспілковий комітет Південно-Західної магістралі провели науково-практичну конференцію з раціонального використання трудових ресурсів. Її учасники виявили низку недоліків на цьому важливому напрямі роботи і схвалили заходи щодо поліпшення експлуатації і тепло-технічного стану паровозів й енергетичних установок. Керуючись рекомендаціями й настановами науковців, інженерно-технічних працівників і колег, близько 20 т палива заощаджував щомісяця машиніст депо ім. Андреева станції Київ-пасажирський Чувило. Економія палива колективом машиністів депо становила 516 т вугілля.

Понад 40 000 т палива заощадили у 1944 р. залізничники Південної залізниці³⁰.

На Північно-Донецькій залізниці підтримали почин машиніста депо Мелітополя Д. Хаустова про впровадження швидкісного водіння поїздів на низькосортному вугіллі. Його колеги з колони локомотивів депо Дніпропетровська на чолі з М. Парфеновим заощадили за три місяці 1944 р. 350 т вугілля³¹.

Нестача матеріалів, запасних частин, механізмів й агрегатів, спричинила до налагодження виробництва на підприємствах залізничного транспорту металу, скла, різних деталей, механізмів і обладнання. Група винахідників депо Прилуки на чолі з інженером С. Яннау власними силами, у вільний від роботи час, побудувала печі для виплавки скла і загартування деталей. Колектив Південно-Західної магістралі з металевого брухту виготовив 388 т сортового металу, відремонтував 6 автомашин і тракторів, 9 токарних верстатів і компресорів. До квітня 1944 р. відновило роботу 61 підприємство вагонного господарства залізниці³².

Трудова активність і технічна творчість робітників сприяли відбудові народного господарства і постійному зростанню темпів виробництва промислової і сільськогосподарської продукції. Результати цієї роботи могли бути значно кращими, якби господарські органи і профспілки мали належні організаційні й фінансові можливості. Аналіз виробничо-масової роботи профспілок свідчить, що адміністрація підприємств намагались за будь-яку ціну виконати високі виробничі плани, не завжди виділяла кошти і необхідні матеріально-технічні засоби на розробку та впровадження пропозицій і винаходів робітників, а інженерно-технічні працівники не мали належного матеріального стимулювання для активної участі в удосконаленні технологічних процесів.

¹ История Коммунистической партии Советского союза: в 6 т. — М., 1970. — Т. 4. — Т. 5. — Кн. 1—2; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.: В. 3 т. — К., 1975; Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. — К., 1977. — Т. 6—7; Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — К., 1983; Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. — К., 1967. — Т. 2; Історія робочих Донбасса. В двух томах. — Т. 2. — К., 1981.

² Белоусов И. И. Советские профсоюзы в годы войны. — М., 1970; Митрофанова А. В. Рабочий класс СССР в годы Великой Отечественной войны. — М., 1970; Морехина Г. Г. Великая битва за металл (1941—1945 гг.). — М., 1974; Слуцкий А., Сидоренко В. Профсоюзы Украины после победы Великого Октября. СССР в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). — К., 1987.

³ История профсоюзов России. Этапы, события, люди / Под ред. Н. Н. Гриценко, В. А. Кадейкина, Е. В. Макухина. — М., 1999; Нариси історії професійних спілок України / Гол. ред. О. М. Стоян; керівник авт. колективу О. П. Реєнт. — К., 2002.

⁴ История профсоюзов России: этапы, события, люди. — М., 1999. — С. 188.

⁵ Див.: Труд. — 1940. — 22 фев.

⁶ Див.: Комуніст. — 1941. — 3 січ., 1 берез.

- ⁷ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — К., 1983. — С. 319.
- ⁸ Див.: Советская Украина — 1941. — 21 июля, 9 авг.
- ⁹ Див.: Советская Украина. — 1941. — 15 июля; 6, 15 авг.
- ¹⁰ Див.: Советская Украина. — 1941. — 10 июля, 21 авг.; Комуніст. — 1941. — 11 лип.
- ¹¹ Дедов Г. И. Кизеловский угольный бассейн в годы Великой Отечественной войны. — Пермь, 1959. — С. 361.
- ¹² История рабочих Донбасса. — К., 1981. — Т. 2. — С. 55.
- ¹³ Див.: Труд. — 1943. — 22 апр.
- ¹⁴ Центр зберігання і вивчення документів новітньої історії в Екатеринбургі Російської Федерації (далі — ЦЗВДНІЄ РФ). — Ф. 4. — Оп. 37. — Спр. 11. — Арк. 9—10; ДАКО РФ. — Ф. 841. — Оп. 1. — Спр. 153. — Арк. 20; ЦЗВДНІЧ РФ. — Ф. 288. — Оп. 6. — Спр. 274. — Арк. 21, 53.
- ¹⁵ Центр зберігання і вивчення документів новітньої історії в Челябінську Російської Федерації (далі — ЦЗВДНІЧ РФ). — Ф. 288. — Оп. 6. — Спр. 292. — Арк. 35; ЦДАВО України. — Ф. 2596. — Оп. 1. — Спр. 331. — Арк. 53; — Спр. 332. — Арк. 17; Див.: Труд. — 1942. — 3 дек.; 1943. — 24 июля.
- ¹⁶ Див.: Труд. — 1943. — 20 мая; Патон Е. О. Воспоминания. — М., 1958. — С. 303.
- ¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2596. — Оп. 1. — Спр. 254. — Арк. 145; Спр. 502. — Арк. 31.
- ¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2597. — П. 1. — Пр. 100. — Арк. 4—5.
- ¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 391. — Арк. 177; ЦЗВДНІЧ РФ. — Ф. 288. — Оп. 6. — Спр. 314. — Арк. 93, 105; Див.: Советская Украина. — 1943. — 15, 17 січ.
- ²⁰ ДАЧО РФ. — Ф. 1608. — Оп. 2. — Спр. 2. — Арк. 2, 9, 38.
- ²¹ ЦЗВДНІЧ РФ. — Ф. 288. — Оп. 6. — Спр. 292. — Арк. 35.
- ²² ЦДАВО України. — Ф. 2597. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 159
- ²³ Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — Ф. 5451. — Оп. 25. — Спр. 624. — Арк. 123; Профессиональные союзы. — 1945. — № 1. — С. 38.
- ²⁴ Див.: Труд. — 1944. — 26 окт.; 30 ноября.
- ²⁵ Див.: Труд. — 1944. — 21 сент.
- ²⁶ В помощь фабрично-заводским и местным комитетам. — 1945. — С. 48—49.
- ²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4957. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 101; Див.: Труд. — 1944. — 27 авг.
- ²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4957. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 97—98, 137; Спр. 17. — Арк. 137; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 18. — Спр. 415. — Арк. 75; Див.: Труд. — 1944. — 12 окт.
- ²⁹ Див.: Труд. — 1944. — 3 сент.; 8 окт.
- ³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2759. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 159; Ф. 4957. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 44; Спр. 13. — Арк. 61; Спр. 14. — Арк. 38; Див.: Труд. — 1944. — 8 июля.
- ³¹ ЦДАВО України. — Ф. 4957. — П. 1. — Спр. 5. — Арк. 38; ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 380. — Арк. 25.
- ³² ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 380. — Арк. 25; Див.: Рабочая газета. — 1944. — 11 мая; 17 июня; 10, 15 авг.